

PG
1201
.N24

Naš jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/1

UNIV. of MICH.
FEB 17 1984
Current Serials

БЕОГРАД
1983.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 1

САДРЖАЈ

Пола века од покретања „Нашег језика“ (МИТАР ПЕШИКАН) . . .	3
Морфема <i>-тељ</i> у комбинацији са другим суфиксним морфемама (СТАНА РИСТИЋ)	6
Још једном о аналитичком компаративу у српскохрватском (МИЛАН СУРДУЧКИ)	25
О лексичким синонимима (МИЛОРАД ДЕШИЋ)	34
О Речнику нових речи (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	42
Моја посљедња о <i>мљину</i> (МИЛАН МОГУШ)	48
О речима <i>разблудан</i> , <i>заблудан</i> и <i>блештати</i> , <i>бљештати</i> (МИРОСЛАВ М. НИКОЛИЋ)	50
О именици <i>стопало/стопала</i> (СЕЛЕНА СЕФЕРОВИЋ-АРСЕНОВИЋ)	54
Питања и одговори	
Буричин или Буричин (МИЛИЈА СТАНИЋ)	57
Јубилеји	
Уз осамдесетогодишњицу професора Михаила Стевановића (ДАРИН- КА ГОРТАН-ПРЕМК)	59
Библиографски прилог	
Попис расправа и чланака — Наш језик XXI—XXV (ЈОВАНКА МИЛОВАНОВИЋ)	61

О ЛЕКСИЧКИМ СИНОНИМИМА

1. О лексичким синонимима, и уопште о синонимији, код нас није довољно писано, али у другим срединама објављено је много радова о тој теми. Постоје различита мишљења почев од оних да правих, потпуно истозначних синонима нема, па све до мишљења која синониме схватају врло широко, често прешироко. Синонимија је појава која се односи на различите језичке нивое (ријечи, морфеме, синтаксичке јединице — отуда лексички, граматички, стилистички синоними), а може да се прошири и на невербалне знакове (покрети главом који изражавају сагласност значе исто што и потврдна рјечца *да*). Овдје ће бити ријечи о лексичким синонимима.

2. Под синонимима би ваљало подразумевати ријечи које имају бар једино значење једнако: *извор—врело, врло—веома—јак*, *красан—диван*, без обзира на стилске разлике: *вјештина—кунст* (варваризам), *размишљати—контати* (покрајинско), *природа—јестаство* (застарјело), *јести—ждерати* (пејоративно) — *клопати* (шатровачки). Синоними су, уз то, ријечи различитог гласовног састава и обично различитог поријекла (*извор* и *врело* су истог поријекла — у вези су са глаголом *врети*), а припадају истој врсти ријечи. Мало је ријечи које су потпуно једнаке семантички и стилистички (апсолутни, потпуни синоними), најчешћа је непотпуна, дјелимична синонимија.

Посебну категорију представљају придјиви типа *добар—изврстан* и глаголи типа *ићи—вући се—јурити*. Они показују различите степене интензитета особине односно радње и не би их требало убрајати у синониме него у *семантички блиске ријечи*.

И фразеологизми могу да се налазе у синонимном односу: *кад на врби роди грожђе — на куково лето*, као и народне пословице које представљају засебне лексичке јединице: *обрадовала се рђа гвозђу — нашла врећа закргу*.

3. Неке особине српскохрватских синонима најбоље ћемо показати ако анализирамо неколико примјера из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (издање Српске ака-

демије наука и уметности). Осврнућемо се на значењске односе, али и на лексикографску обраду.

Најприје синонимски низ *гњев — јед — љутина — бијес — јарост*:

гњѐв и **гњѐв** ијек. **гњѐв** и **гњѐв** м... 1. велика љутина, срџба, бес, разјареност. — Он с рукама прекрштеним гледи Гнев ужасни срдитог божанства (Јакш. Б. 9, 125)...

2. фиг. покр. (често са придевом бож(н)ји а. погрд. богаљ, жгоља, јадник. — ... Мучи, гњијеву један, нијеси кадар пушку да носиш, а камоли да идеш у бој! (Пипери, Стеф. Н.)...

јѐд ... 1. жућкастозеленкаст сок горког укуса који лучи је-тра, жучни сок, жуч. — Караборђе, дошавши на сусрет кнезу Сими... сјашивши с коња, одмах на земљу стропоштао се и силни јед бљувати почео (Бат. 1. 779)...

2. љутина, гнев, бес, огорчење, озлојеђеност; мржња. — . . . Оставља виљушку, просто од једа не може да руча (Макс. Д. 1, 125)... Његова сестра, зелена од једа... сиктала је отровно против Траових (Франгеш И. 2, 10)...

љутина ж 1. а. љут, оштар укус или мирис нечега. — Оштрина или љутина рена, роткве... белог и црног лука долази отуда, што се у том биљу налази доста сумпора (Матић Г. 1, 102)...

2. стање онога који је љут, гнев, срдитост, бес. — ... Све се у мени преврће од љутине (Чол. 4, 192).

3. покр. а. време веома ниских температура, велика студен, чича. — ... Зимус нас је љутина гонила, па смо истрошили огрјев (Требиње, Радул. Ј. 5)...

бѐс¹ ј. **бијес** м (ређе ж)... 1. празн. злодух, нечастива сила, враг, ђаво. — А по тмини витлају се беси (Змај 1, 63)...

2. а. мед. и вет. в. беснило (1 а). — Бијес (помама). Истуци сјемена од чичка великога или рипња, пак колик два попрашаја бурмута метни у једну чашу и с водом попиј. Ако је животиња, залиј (Дувно, Нујић А., ЗНЖ 21, 116)...

4. љутина, гнев, јарост. — Не надајући се таквој дивљој ерупцији бијеса, скочио је на ноге (Крл. 3, 80)...

јѐрбџ и **јѐрбџ**, -ости ж 1. велика љутина, гнев, бес, срџба, разјареност. — ... Марко, видевши да удари кћер, уместо зликовца, пада у још већу јарост (Ранк. С. 1, 123)...

2. велика топлота, врелина, врућина, јара, жар, жаркост. — Башга је пуста као усред ноћи, иако већ попушта јарост сунца (Вучо 1, 294).

Све су ово полисемичне ријечи, које се разликују по броју значења: највише их има *бес¹* (13 значења, 19 израза), знатно мање *јед* (3 значења, 2 израза и 3 народне пословице) и *љутина* (7 значења) и на крају *гнев* (3 значења) и *јарост* (2 значења). Разлика није само у броју значења него и у њиховом редослиједу

(синонимна значења наведених именица некада стоје на првом мјесту, основна су (*гнев, јарост*), али могу да буду и на другом или неком даљем мјесту), у употреби (синонимна значења припадају књижевном језику, али већина поменутих именица има покрајинских, понекад и погрдних значења) и у природи самих значења (разлике иду чак дотле да је једно значење супротно другом: *љутина* (3) је „велика студен“, а *јарост* (2) је „велика топлота“).

Занимљиво је упоредити дефиниције синонима. Природно је што се један синоним објашњава другим: *гнев* помоћу *бес*, а *јарост, јед* и *љутина* помоћу *гнев* и *бес*, док уз *бес* стоји *гнев* и *јарост*. Међутим, именица *љутина* различито се јавља у дефиницијама: уз *јед* и *бес* је *љутина*, а уз *гнев* и *јарост* је *велика љутина*. Да би ствар била још замршенија, *љутина* је дефинисана помоћу *гнев*, а *гнев* помоћу *велика љутина*. Пошто је *велика љутина* виши степен стања, прави синоним је само *љутина*. Значи да је *љутина*, према дефиницијама, директни синоним са *јед, бес* и *гнев*, док је индиректни синоним са *јарост* (преко *гнев* и *бес*, који се у дефиницији за *јарост* налазе напоредо са *велика љутина*).

Потребно је размотрити и дефиницију именице *јед*, која гласи „љутина, гнев, бес, огорчење, озлојебеност; мржња“. Првих пет именица чине синонимски низ, све су везане за именицу *јед*. Именица *мржња* такође објашњава *јед*, с њом је синоним, али није синоним са осталим именицама из дефиниције, јер представља посебну нијансу значења, виши степен интензитета стања. Зато би се могло рећи да је *мржња* само семантички блиска претходним именицама из дефиниције. Овдје морамо да укажемо и на питање дужине синонимског низа. Иако је дефинисање помоћу већег броја синонима потпуније, ипак и ту треба имати мјере, због економичности у рјечнику (можда би мјесто пет синонима довољна била три).

4. Погледајмо синонимски пар *гвожђе—жељезо*:

гвџџџе и **гвџџџе** . . . , -а (ретко -ета) с 1. *хемијски елеменат (Fe), тврд метал сиве боје од кога се израђују многи предмети за потребе индустрије и широкe потрошње; син. жељезо.* — Сваки је ковач на пр. био дужан разумети све што се гвожђем ради (Лаз. Л. 2, 211) . . . Брусе котачи цесту од гвожђа (Батуш. 3, 9) . . .

4. (мн. обично гвџџџа, гвџџџа) а. (обично мн.) *направа за хватање дивљачи, клопка, кљуса, ступица; врста мишоловке.* — Обилази као лисица око гвожђа (НПосл Вук) . . . Пошао да види, да се није пацов ухватио у гвџџџа (Срем. 11, 35) . . . Куповао је хрте и загаре, градио гвожђа (Назор 18, 16) . . . б. (и мн.) *букагије и лисице, окови; букагије за сапињање коња.* — Ту хиљаде бјеху невољниках! / Сви у љута гвожђа попутани (Њег. 7, 162).

Што ће момци, што оружје свиетло ... | тешка гвожђа и фалаке грозне? (Маж. И. 1, 28) ... Узму се железа (гвожђа) којим се сапињу коњи кад пасу (Стан. М. 2, 37) ...

жељезо ијек. (и ек.) **жељезо** с 1. в. *гвожђе*. — ... Дијабаз ... са нешто апатита, магнетског или титанског жељеза (Цвиј. 10, 23). Сунце [је] грађено од истих елемената од којих ... и Земља ... од хелија, водика ... жељеза (Калм. Р. 1, 18) ... Дивље се мачке лове ... у жељезо, ступице и процијепе (Ненад. 1, 107) ... Неки поп Недељко скриви нешто субаши, те га овај окује у жељеза (Стан. М. 2, 138) ...

2. покр. еуф. *змија*. — Кад види неко први пут змију, не помиње јој име, него каже: „Ја видо жељезо“ (Пирот, Стан. Мил.).

Данас су синоними *гвожђе* и *жељезо* варијантно обиљежени. Међутим, РСАНУ има потврда за обје именице и у источном и у западном дијелу српскохрватске територије. Развоју варијантног карактера ових синонима доста је допринијело прво, основно значење (хемијски елемент), које функционише и као термин (а познато је да су термини подложнији од осталих ријечи нормирању, свјесном регулисању).

У РСАНУ се уз прво значење именице *гвожђе* помиње синоним *жељезо*, што би могло да се схвати да у осталим значењима *гвожђе* и *жељезо* нису синоними. Поређењем ове двије именице долазимо до закључка, на основу грађе дате у РСАНУ, да се оне слажу и у неким другим значењима. Прво значење именице *жељезо* упућено је на *гвожђе*, што значи да *жељезо* може имати сва значења која има *гвожђе* (иако то наведена грађа не потврђује у потпуности), и, наравно, једно посебно, покрајинско и еуфемистичко.

Слагања има и у изразима: *сирово гвожђе* — *сирово жељезо*, *старо гвожђе* — *старо жељезо*. Изрази уз *гвожђе* веома су бројни и вјероватно се у њима не може увијек *гвожђе* замијенити својим еквивалентом *жељезо*, а то ни грађа не показује (нпр. у изразима који су везани за одребене регионе: *носити гвожђе на пазар* у значењу „врста мушке друштвене игре с много погрдних речи, ларме и кикотања (ЦГ, Добр.)“).

5. На реду је синонимски пар *јадан*—*жалостан*:

јадан, -дна, -дно 1. а. који пати, који је у тешком стању, који изазива жаљење, несрећан, невољан. — ... Да се, јадан, за зелен бор ватим, / И он би се зелен осушио (НП Вук 2, 319) ... б. *тужан*, *жалостан*; који изражава жалост, пун туге. — ... Па се опет поврати за крух, али не могући нигђе ни откле добавити, врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136) ... О, јадан ли се тамо исплаках! (Горан 1, 58) ... Аничин глас далек и јадан ... А сад ... Све је прошло ... све (Војн. И. 10, 35). Са другијем растанак ту-

жан, јадан и горак (Кап. 1, 153). *в. са избледелим значењем, у емоционалном говору при обраћању некоме или при спомињању некога; болан (5).* — ... 'Оће, јадна, да буде попадија! (Весел. 4, 73). Ајде, јадан, док је Дрина Дрина и ћуприја би била ћуприја (Андрић 7, 229).

2. *а. који је у бедном стању (о човеку), немоћан, жалостан, кујаван; сиромашан, убог.* — ... Али, осим безбојних људи у кризи, има и јадна шачица пјесника (Уј. Т. 5, 214) ... Чиновнику осване плаћа сваког јутра под узглављем ... А што је јадни рибар? Рибару је непријатељ бура, сунце и мјесец и сваки камен на морском дну (Новак Вј. 2, 16). *б. бедан, запуштен (о предметима, о њиховом стању, изгледу).* — ... Свака реч [би се] могла разабрати пред вратима њене јадне собице (Мат. 9, 6) ... *в. недовољан, ништаван; који је мале вредности, безвредан.* — ... Вечера је била јаднија но ручак (Мат. 13, 397) ... Ми се сећамо јадних предавања на Сорбони из руске модерне књижевности ... Узрок: незнање језика ... и неразумевање духа (Сек. 9, 26).

3. *несрећен, неповољан; непријатан, тешко подношљив (о каквим приликама, стању и сл.).* — Кад су унутрашње прилике у Црној Гори биле тако јадне, да су собом донеле погибију код Вртијељке (Томић Ј., ЛМС 217—222, 81) ... Сви ови људи ... баш су се трудили, баш су гинули и јадне и жалосне муке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55).

Изра. бити јадан (на некога) бити увређен, љут. — Ти знаш да ће отац твој бити јадан на те због браће (НПр Чајк., 68) ... јадан (не) био, јадна (не) била (не) желим да те снађе неко зло (често као узречица у емоционалном говору). — ... Та, јадан не био, окренуло низа стране (Бож. Г. 1, 80) ... јадан (јадна) ти сам, јадан (јадна) ти си и сл., јадна ти мене пропао (пропала) сам, пропао (пропала) си и сл., снашло ме, те и сл. неко зло, нека несрећа. — Чим ово угледа ... пљесну се по челу ... па јаукну: „Их, их, јадан ти сам!“ (Лаз. Ј. 2, 137) ... Ех, јадна ти мене! (Ђор. С. 12, 626). јадна ми моја мајка, јадна ти мајка (мати, мајчица) и сл., јадна твоја мајка и сл. тешко мени, теби и сл., снаћи ће ме, снашла ме је и сл. нека невоља (често са избледелим значењем при прекоревану). — ... Ех, јадна му мајка, што дочека! (Хорв. Ј. 1, 51) ... јадно вам, јадно ти, јадно му и сл. (уз какву именицу) шта вам вреди, шта ти вреди и сл. (оно што означава именица уз коју стоји ова синтагма). — ... Па стиже ли, питаћеш ... Јадно му стижање! (Наст. 4, 118). пасти на јадне гране доћи у тежак, незавидан положај; јако ослабити. — Нису пали на тако јадне гране као тај наш савременик? (Крешћ С. 2, 339). у јадно (зло) доба, у јадна доба после дужег времена, врло касно, на крају. — ... У јадна доба се намјери [Ера] на неког постара агу (НПр, БВ 1893, 243).

жăлостан, -сна, -сно ... 1. а. *обузет жалошћу, сетан, тужан, утучен, ожалошћен*. — Опет [се] поврати за крух, али не могући ниђе ни откле добавити врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136)... б. *испуњен жалошћу, тежак, суморан*. — О мајко, мајко, свет је пакостан — | Живот је мајко врло жалостан (Јакш. Б. 1, 82). в. *који изражава жалост; који садржи нешто жалосно, тужно*. — Жалосни и радосни звуци мијењају се према околностима (Игњ. Ј. 3, 31)... Би јој, разуме се, жао њега, само тако некако као кад се читају жалосне књиге (Макс. Д. 1, 80). г. *који је у жалости за покојником*. — Ако је кућа жалосна (у жалости) о слави се у кући неће пјевати (Босна, Фил. М., ЗНЖ 26/II, 331).

2. *тешко подношљив, непријатан, болан*. — ... Сви ови људи ... баш су се трудили, баш су гинули, и јадне и жалосне мучке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55).

3. а. *који је у бедном стању (о човеку), кукаван*. — Све је то једнако и једнако биједно и жалосно — био то Влах, био Турчин (Ђоп. 2, 12). б. *бедан, јадан, запуштен (о предметима, о њиховом изгледу, стању)*. — ... Дође ми један београђанин, врло жалосне спољашности (Мил. М. Б. 33, 124)... в. *који изазива презир, неповољан, мучан (о догађајима одн. утисцима)*. — Турски посланик се извинио и дао обећање да се жалосни догађај неће поновити (Уск., Дела, Бгд. 1932, стр. 9) ...

4. *који је врло мале вредности, безвредан; ништаван*. — ... То су тако жалосни аргументи, да ја кад би био члан либералне партије ... одмах би се исписао из те партије (Н. Скуп. 1, 43)... Од сухе јеловине весели пламенак, ал' жалосни угљенак (Лика, Арс.).

5. *узречица у емоционалном говору, при спомињању, некога или при обраћању*. — Свака је [мајка] добру рада за своју кћер; а јао жалосна, а како и не би; ако мати неће, а да ко ће? (Срем. 11, 149).

Изр. бити ∞ (на некога) покр. бити уверећен, разочаран. — Даду јон који избодак земље с краја, или лаптић вртла близу јон куће, толико да запознају за сестру, нека није жалосна на браћу (Пољица, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 306), до жалосне мајке до уништења, до пропасти, страшно, ужасно. — Један другом гвожђем душу гули, | па се крве до жалостне мајке (Мартић Г. 2, 66), жалосна ти (ми, му и сл.) мајка (нана) тешко теби (мени, њему и сл.) (често и са избледелим значењем, као узречица). — ... А онда жалосна им мајка, кад их закупе — неће се Шваба ни у Берлину зауставити (Чол. 2, 194) ...

Придјевни јадан и жалостан слажу се у већини значења: 1. б од јадан и 1. а и в од жалостан, 1. в од првог придјева и 5. од другог, затим 2.а и 3.а, 2.б и 3.б, 2.в и 4., 3. и 2; изрази: бити ја-

дан (на некога) и бити жалостан (на некога), јадна ми моја мајка, јадна ти мајка (мати, мајчица) и сл., јадна твоја мајка и сл. и жалосна ти (ми, му и сл.) мајка (нана). Не подударaju се: код јадан значење 1.а и изрази јадан (не) био, јадан (јадна) ти сам, јадно вам, пасти на јадне гране, у јадно (зло) доба, а код жалостан значења 1.б и г., 3.в и израз до жалосне мајке. Ни израз жалосна врба, који није поменут под жалостан него под врба (као израз: жалосна, жалостива, жална, вавилонска врба), нема еквивалента код придјева јадан.

Слагање одређених значења није увијек потпуно, јер се под једним бројем или словом понекад јавља и нијанса значења које нема код одговарајућег синонима (нпр. код јадан 2.а и код жалостан 3.а, код јадан 3. и код жалостан 2). У оваквим случајевима синонимија се остварује само у оним дијеловима значења који се потпуно слажу.

Ако упоредимо поменуће двије одреднице, уочићемо сљедеће разлике: редослијед значења није исти, подзначање код једног придјева је посебно значење код другог, оно што је код једног дато под једним словом са двије нијансе код другог је наведено под два различита слова истог броја, дефиниције истих значења су сличне али никад у потпуности једнаке (ни онда кад се уз њих дају исти примјери). Разлике су разумљиве, јер различити редактори различито прилазе семантичкој обради појединих рјечи. Овдје је много важније нешто друго, а то је начин означавања синонимског односа. Једна од могућности је помињање синонима у дефиницији: у РСАНУ је уз јадан поменуто у дефиницији жалостан у значењима 1.б, 2.а, а уз жалостан јавља се јадан у значењу 3.б Како да се повежу остала једнака значења? Иако РСАНУ није рјечник синонима, ипак би требало на неки начин повезати иста значења општепознатих синонима (јадан—жалостан, вук—курјак, јако—веома—врло итд.) — помињањем у дефиницији, испоребивањем, употребом скраћенице за синоним, одређеним груписањем значења и сл. Тако би читалац могао лакше да дође до података о степену синонимности појединих парова и низова.

Придјеви јадан и жалостан иду понекад заједно, јављају се у истом контексту. То се обично догађа у народном језику: Па се опет поврати за крух, али не могући ништа ни откле добавити, врати се јадан и жалостан дома (НПр Вук, 136) (јадан — 1.б, жалостан — 1.а). Сви ови људи. . . баш су се трудили, баш су гинули и јадне и жалосне муке подносили за ову земљицу (Мил. М. Б. 29, 55) (јадан — 3, жалостан — 2). Сличне, устаљене парове налазимо и у Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива Рикарда Симеона: И кад видје згоду и прилику. Чувај нама образ и поштење. Тужна и жалосна уза ме сјдила. Залуду ти сретно и честито. Приди дојди млад јунак (под синонимија). У истом рје-

чнику овако се објашњавају стални синонимски парови: „У нар. пјесмама (додајмо томе: и осталим народним умотворинама) то је поетско-стилистичко средство које служи као украс и за појачавање изражајности говора, док им у умјетничкој књижевности и поезији, као таутологији, а још више због њихове стереотипности нема мјеста“ (под *синониман*). Наведени примјери из РСАНУ, у којима заједно стоје *јадан* и *жалостан*, заиста се могу протумачити као доказ тежње за појачавањем основног значења. Само, и у неким новијим књижевним дјелима могу да се јаве синоними у истом контексту. Удвајањем именица *крај* и *конац* такође се постиже појачавање у изразима: *без краја и конца* (значи: *без временског или просторног ограничења, непрестано, непрекидно* — Готове реченице, готове слике, одмотавале су се без краја и конца испод његовог пера (Гос. Б. 3, 409)), *нема (није било и сл.) (ни) краја ни конца* (значи: *нема (није било) краја, свршетка, не види се (није се видео) крај (о нечему што веома дуго траје)* — Његовим причањима . . . није било краја ни конца (Десн. 5, 76) (РСАНУ под *кднац?*). Напоредну употребу именица *конац* и *крај* налазимо и у дјелу *Башта, пенео* од Данила Киша (Београдски издавачко-графички завод, 1972): „Прави крај свега није представљен на гравури. Кажем прави крај, јер то је знаста неопозиви и језиви конац, нагла, изненадна катаклизма свега живог“ (85). „А крајем називам једноставно своје есхатолошко уверење да је мој крај конац свега, јер ја сада додељујем себи последњу улогу, улогу прворођенчета . . . кога ће убити божји анђео-убица“ (86). У овим примјерима *крај* и *конац* употријебљени су у непосредној близини са циљем да се избјегне претјерано понављање синонима *крај*.

6. У закључку можемо о синонимима рећи сљедеће:

— лексичку синонимију треба повезивати са лексичком полисемијом, јер се једино тако може утврдити степен синонимности двију или више ријечи;

— српскохрватски синоними могу да буду варијантно обилежени и да функционишу као термини;

— до појаве синонима у истом контексту долази из стилских разлога;

— у рјечницима би требало водити рачуна о економичности при навођењу синонима у дефиницијама, као и о повезивању истих значења синонима, нарочито оних општепознатих.

Милорад Дешић